

УДК 026.06:004.738.1]:027.53.021]](477)

*Людмила Трачук,
кандидат історичних наук,
докторант Рівненського державного гуманітарного університету,
доцент кафедри бібліотекознавства і бібліографії*

Електронні бібліотеки та колекції документів на сайтах обласних універсальних наукових бібліотек України

У статті досліджено визначення та критерії формування електронних бібліотек як сучасних інформаційних ресурсів. Розглянуто співвідношення понять "електронна бібліотека" та "електронна колекція". Проаналізовано сайти обласних універсальних наукових бібліотек України щодо виявлення та характеристики електронних бібліотек чи колекцій документів.

Ключові слова: електронна бібліотека, електронна колекція документів, обласна універсальна наукова бібліотека, ОУНБ.

Функціонування бібліотек в інформаційному суспільстві вимагає нових технологічних рівнів діяльності. Аналіз запитів віртуальних довідкових служб свідчить про зростаючі потреби користувачів у повних текстах електронних документів, формування колекцій яких стало одним із завдань обласних універсальних наукових бібліотек України (ОУНБ).

Теоретичні основи створення та впорядкування фондів цифрових документів вивчали О. Антопольський, О. Баркова, К. Вігурський, А. Земсков, І. Павлуша, Н. Прилуцька, В. Резніченко, С. Тріфонов, Я. Шрайберг та інші. Предметом розгляду стало, зокрема, визначення термінів "електронна колекція" та "електронна бібліотека". Відповідно, метою

статті є аналіз теоретичних підходів щодо встановлення сутності цих понять та виявлення особливостей практичного втілення концепцій формування фондів електронних документів на сайтах обласних універсальних наукових бібліотек.

Під електронною колекцією дослідники розуміють систематизовану сукупність цифрових інформаційних ресурсів, об'єднаних за певним критерієм [12]. Зібрання містять текстові, картографічні, аудіальні, образотворчі, нотні та інші матеріали. У пропонованій публікації розглянемо лише текстові колекції бібліотек.

М. Коголовський вважає створення віртуальних зібрань для електронних бібліотек (ЕБ) одним із важливих напрямів розробки інформаційних систем нового класу. Критеріями об'єднання ресурсів є спорідненість змісту, джерел надходження, користувацьке призначення, спосіб доступу та ін. [8]. Серед найважливіших властивостей будь-якої колекції дослідник відзначає систематизованість, призначення, походження, спосіб визначення складу інформаційних ресурсів та правила їх опису, види базових інформаційних технологій, характеристики представлення фондів, їх однорідність/неоднорідність, зосередженість/розподіленість, обсяг, ступінь динамічності складу та повноти колекції, її стан, соціальну значущість та ін. [8].

Електронний ресурс є головним елементом віртуальних бібліотек, які, крім повних текстів документів, мають надавати користувачам і функціональні можливості роботи з ними. Умовою перетворення зібрання цифрових матеріалів на електронну бібліотеку, на думку К. Вігурського, є її спрямованість на збереження та ефективне використання інформації згідно з певними вимогами: системність у комплектуванні мережевого документного фонду (полягає в наявності тематичного профілю, взаємопов'язаності документів у колекції, визначеності їх виду(ів), відповідності науковому, технічному, культурному і соціальному рівню суспільства); надання користувачам точно відтворених і забезпечених засобами ідентифікації вихідних відомостей і засобів навігації, пошуку, перегляду й експорту інформації [5].

У бібліотекознавстві та суміжних галузях існує велика кількість визначень поняття "електронна бібліотека", але зауважимо, що розуміння її сутності на практичному, теоретичному і законодавчому рівнях відрізняється. На жаль, нині немає українських стандартів для галузі електронних видань, що регламентують цей термін, хоча затверджена "Державна цільова національно-культурна програма створення єдиної інформаційної бібліотечної системи "Бібліотека — XXI", одним зі шляхів реалізації якої є переведення в цифрову форму документів, що зберігаються в архівних, музейних, бібліотечних фондах, і забезпечення доступу до них через спеціально створений веб-портал [7].

У ДСТУ 7448:2013 "Інформація та документація. Бібліотечно-інформаційна діяльність. Терміни та визначення понять" ЕБ розглядається крізь призму її завдання, а не структури: це "інформаційна система, призначена для накопичення, упорядкування, обліку, оброблення, зберігання, керування та використання електронних документів і для обслуговування користувачів бібліотеки через телекомунікаційні мережі" [1].

На початку двохтисячних років, узагальнивши тогочасні погляди, О. Баркова сформулювала два основні підходи до визначення ЕБ: згідно з першим, це сукупність електронних документів, які перебувають в єдиному або розподіленому фонді та об'єднані загальною ідеологією доступу; згідно з другим, електронна бібліотека розглядається як інформаційна система, що виконує онлайн-послуги традиційної книгозбірні — надає віддаленим користувачам доступ до різноманітних інформаційних ресурсів та

можливість отримати електронні документи або замовити копії першоджерел [3]. Застосовуючи модельний підхід, дослідниця дійшла висновку, що віртуальна бібліотека є підсистемою традиційної, на матеріально-технічній та інформаційній базі якої її створено [4].

Пізніше Н. Пасмор розширила коло визначень електронної бібліотеки. Вона зазначила, що у бібліотечному співтоваристві цей ресурс розглядається як: 1) розподілена інформаційна система, що дозволяє зберігати і використовувати різні електронні документи; 2) інформаційно-пошукове середовище, що забезпечує доступ до масивів даних; 3) організація провайдерів доступу до тематичного цифрового контенту; 4) сукупність інформаційних ресурсів, самостійна система електронних інформаційних ресурсів; 5) глобальна інформаційна інфраструктура — віртуальна книгозбірня, яка у будь-який час надає доступ до інформаційних ресурсів тощо [9].

Крім різних дефініцій ЕБ, як зауважує О. Баркова, у теоретичних дослідженнях останніх років з означеної проблематики окреслено перехід від парадигми "надання доступу до ресурсів" до парадигми "надання інформаційних сервісів", пов'язаних із пошуком, аналізом та опрацюванням даних. Згідно з першою, пошук у масивах електронних документів здійснюється за каталогом чи картотеками, які підтримуються класифікаторами, тезаурусами та ін., з кінцевим результатом у вигляді доступу до релевантних цифрових ресурсів. Друга парадигма передбачає пошук із застосуванням лінгвістичних засобів, а користувачеві надається не лише посилання на ресурс, а й релевантна частина документа, забезпечена засобами його аналізу та обробки [2].

С. Прилуцька провела структурний аналіз сучасних визначень досліджуваного явища, який засвідчив, що більшість науковців розглядає ЕБ як інформаційну систему, ознаками якої є впорядкований фонд цифрових документів, єдина ідеологія структуризації і доступу; комплекс програмно-технологічних засобів, що реалізують функції створення, використання й зберігання колекції; єдиний інтерфейс доступу, забезпечений програмною підтримкою з єдиного пункту за допомогою глобальної інформаційної мережі [10].

Особливості законодавчого підґрунтя та принципи формування фонду цифрових документів на національному рівні досліджувала А. Соляник, вважаючи Національну електронну бібліотеку сукупністю розподілених гетерогенних колекцій онлайн-ових та офлайн-ових документів, що поєднуються в єдину систему безвідносно до їх фізичного місцезнаходження та юридичної належності завдяки спільній ідеології структуризації й дистанційного доступу [13].

І. Давидова аналізує правове регулювання діяльності ЕБ як різноманітного і просторово розподіленого середовища. На думку науковця, воно має здійснюватися на кількох рівнях: 1) правове регулювання діяльності електронної бібліотеки як соціального інституту; 2) правове регулювання процесів створення мережевих продуктів і послуг; 3) забезпечення прав громадян на інтелектуальну власність, а також прав користувачів віртуальних продуктів та послуг [6]. Отже, в такому контексті розуміємо електронну бібліотеку і як середовище з певними ознаками, і як соціальний інститут.

Зазначений чи не в кожній дефініції можливий розподілений характер зберігання документів ЕБ передбачає співпрацю бібліотечних установ у створенні та використанні такого інтегрованого ресурсу, а отже, перспективи успішного вирішення багатьох проблем у цьому напрямі бібліотекарі-практики бачать саме у створенні консорціумів, спеціальних об'єднань для впровадження таких проєктів [9].

У функціональній структурі електронної бібліотеки виокремлюють [11]:

- інформаційний фонд (електронні документи);
- програмно-технологічний комплекс підготовки інформації;
- засоби поширення інформації та призначені для користувача сервіси;
- засоби зберігання даних;
- підсистему управління і ведення ЕБ.

Крім основних відомостей, які б відповідали встановленим критеріям, інформаційний фонд має містити і супровідні, що полегшують взаємодію користувачів з електронною бібліотекою. Програмно-технологічний комплекс підготовки інформації складається з мережі автоматизованих робочих місць, на яких здійснюється повний технологічний процес опрацювання даних, а також контроль і управління за ним.

Засоби поширення інформації та призначені для користувача сервіси реалізуються на базі веб-сайта ЕБ, який має забезпечувати достатню функціональність, мінімальний час реакції, зручність та інтуїтивну зрозумілість роботи для користувачів, чітку логічну структуру, розвинені засоби навігації й інформаційного пошуку.

Важливим компонентом колекції електронних документів є сервісний апарат, який передбачає такі функції:

- репрезентація основних цілей бібліотеки;
- інформування про творців і спонсорів проекту;
- подання відомостей про склад і структуру фонду цифрових документів;

— доступ до основних функціональних можливостей інформаційної системи (навігація, пошук, зворотний зв'язок тощо);

- поповнення новими надходженнями [11].

Система зберігання даних ЕБ призначена для надійного збереження як кінцевої інформації, одержаної в результаті технологічного процесу і завантаженої у віртуальну бібліотеку, так і для проміжних відомостей, отриманих після завершення окремих технологічних операцій. Підсистема управління і координації роботи електронної бібліотеки — це комплекс програмно-технологічних засобів, що забезпечує віддалене (з використанням веб-інтерфейсу) завантаження, коригування та індексування всіх розміщених на сайті даних [11].

Для ідентифікації цифрових документів та їх сукупностей у межах ЕБ доцільно використовувати бібліографічні описи, потрібні для інформування користувачів про матеріали зібрання, з якими вони можуть працювати; навігації по колекції; пошуку документів за їх формальними ознаками; посилення на джерело при цитуванні та експорті інформації з фонду [5]. Сукупність взаємопов'язаних процесів зі створення, зберігання, модифікації, нормування, структурування, форматування метаданих і метаописів документів ЕБ називають метаінформаційним супроводом [11].

Отже, цифрова колекція, яка структурно складається з повних текстів документів та їх бібліографічних описів і відповідає перерахованим вище вимогам, може називатися електронною бібліотекою.

Враховуючи ці критерії, на початку 2015 року в межах завдань публікації проведено дослідження сукупностей електронних книг ОУНБ України, представлених на їх сайтах. Враховувалися лише зібрання повних текстів (не посилення на них), незалежно від назви ("Оцифровані книги", "Цифрова бібліотека", "Медіатека", "Е-бібліотека", "Книги онлайн" та ін.). Аналіз 24 сайтів ОУНБ засвідчив, що оцифровані видання представлено на сайтах 13 бібліотек, що становить 54% їх загальної кількості. Більшість виявлених зібрань мають краєзнавчий характер ("Дніпро-

петровщина", "Книжкова пам'ять України. Чернігівщина", "Електронна бібліотека творів авторів Рівненщини", "Електронна бібліотека видань Тернопільської області") і містять літературу про край чи видану в регіоні, твори місцевих авторів. Поза межами дослідження залишився унікальний комплексно-тематичний корпоративний портал "Історична Волинь", який заслуговує на окрему розвідку.

Про те, які види електронних документів містяться у віртуальних бібліотеках, про хронологічні та тематичні рамки матеріалів користувач найчастіше може дізнатися лише досліджуючи колекцію самостійно, оскільки сервісний апарат майже відсутній. Головним критерієм відбору матеріалів до ресурсу, як виявив аналіз, був формальний: здебільшого це документи, надані авторами, або ті, відтворення яких не суперечить Закону України "Про авторське право і суміжні права" (зазвичай рідкісні й цінні дореволюційні видання із фондів бібліотек). Також до складу повнотекстових колекцій часто входять видання, створені фахівцями бібліотеки, — здебільшого бібліографічні посібники. Кількісний склад зібрань варіюється від півтора десятків (Чернівецька ОУНБ) до майже семи сотень (Тернопільська ОУНБ) електронних документів. Звичайно, перший приклад важко назвати колекцією, скоріше це основа для її майбутнього формування.

Певна єдина концепція комплектування простежується в чотирьох онлайн-зібраннях повних текстів документів (30%). Наприклад, зміст ЕБ "Дніпропетровщина" (Дніпропетровська ОУНБ) організовано у вигляді ієрархічної структури тематичних розділів і рубрик. На першому рівні структури представлено ідейно і тематично взаємопов'язані гіпертекстові розділи "Етнографія", "Наука краю", "Історія краю", "Культура краю" та ін., які надають можливість скласти уявлення про різні аспекти життя регіону, а на наступному рівні — гіпертекстові рубрики, кожна з яких належить одному розділу. Найменшими одиницями структури цієї колекції є електронні документи. Ієрархія упорядкування фондів бібліотек є загальноприйнятною і зрозумілою користувачам, а запропонована гіпертекстова навігаційна система ЕБ "Дніпропетровщина" дозволяє швидко орієнтуватися в масиві цифрових документів. Власне, впорядкованість і систематизованість відрізняють колекцію від інших наборів інформаційних ресурсів [8].

У розділі електронних книг місцевих авторів на сайті Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки є окремий пункт "Про проект", де зазначено цілі його створення і принципи відбору документів. Дві бібліотеки (Тернопільська і Чернігівська) зафіксували концепцію в "Положенні про електронну бібліотеку", що регламентує процес формування фонду таких ресурсів, визначає принципи функціонування, технологію ведення, режим доступу, права та обов'язки авторів і власників матеріалів. Спеціалісти обох установ створюють краєзнавчі колекції на корпоративних засадах, запрошуючи до участі на основі договору місцевих авторів, інші книгозбірні регіонів, редакції місцевих періодичних видань, ВНЗ і видавництва. Документаційне забезпечення функціонування електронної колекції Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки, крім "Положення", складається з "Правил користування електронною бібліотекою", в яких обумовлено права та обов'язки творців і користувачів віддалених ресурсів.

Слід відзначити високу якість відображення цифрових документів у колекціях, у більшості з яких графічно точно, з усіма видавничими особливостями відтворено видання у форматі pdf і djvu. Цей спосіб надання віртуальних копій документів користувачам значною мірою обумовлює пошукові можливості веб-колекцій, адже графічна форма дає достовірну, але не формалізовану інформацію про видання, яка непридатна для лексичного пошуку. Лише окремі до-

кументи надано у символічному вигляді у форматі дос, що дозволяє здійснювати пошук за текстом, проте при такому способі неможливе точне відтворення оригіналу.

У бібліотечній практиці існують певні способи розв'язання цієї дилеми: комбіноване електронне представлення друкованих видань, яке базується на об'єднанні двох основних форм (текстової і графічної), а також охоплює інформацію для їх синхронізації. Як зазначає С. Трифонов, "у результаті такої комбінації читач бібліотеки має можливість використання достовірного графічного представлення, з одного боку, і всі можливості для повнотекстового пошуку — з іншого" [14]. Проте жодна з виявлених колекцій документів не пропонує таку форму подання документів. Більшість проаналізованих електронних ресурсів не передбачають жодної можливості пошуку — ні за формальними ознаками, ні за змістом документа (70%). Винятком є електронні колекції Дніпропетровської, Рівненської та Тернопільської ОУНБ.

Під час дослідження на сайтах були виявлені ЕБ, де документи представлено лише кількома сторінками тексту, анотаціями або бібліографічними описами. При цьому зазначено, що повний текст доступний лише в локальній мережі книгозбірні. Така "пропаганда" власних фондів має на меті повернути користувача до традиційного закладу, проте нівелює електронну бібліотеку в будь-якому її розумінні. Читачі послуговуються цифровими ресурсами насамперед через легкість доступу до них, а відвідування бібліотеки, платна реєстрація та повторний пошук документа в локальній мережі навзаєм знецінюють переваги ЕБ.

Ідентифікація представлених в ЕБ "Дніпропетровщина" матеріалів здійснюється за допомогою бібліографічного опису, анотації та гіпертекстового "Змісту" кожного документа, що дає можливість розпізнати навіть його частину. Пошук можливий за алфавітом назв і авторів книг, а також за тематичними розділами; окремо виділено нові надходження і найпопулярніші видання.

"Електронна бібліотека творів авторів Рівненщини" — це сайт, створений спеціально під проект, з єдиним стилістичним рішенням усіх розділів, стандартним оформленням кожної книги колекції: зображення обкладинки, бібліографічний опис та анотація, які є гіпертекстовими і відсилають до повного тексту видання. Пошук серед об'єктів ЕБ можливий за автором, назвою, ключовим словом.

Фахівці Тернопільської ОУНБ сформулювали унікальну дворівневу веб-колекцію, фонд якої відповідає електронному каталогу в програмі ІРБІС. Під повним бібліографічним описом друкованого документа із зазначенням місця зберігання кожного екземпляра є посилання на файли з текстом електронної версії і програмою для перегляду. Пошукові можливості такої колекції дорівнюють сервісу електронного каталогу: віднайти документи можна за автором, назвою, роком та місцем видання, за ключовими словами, рубриками ББК. Такий спосіб організації ЕБ дозволяє реалізувати не лише завдання інтеграції інформаційних ресурсів, а й забезпечити ефективну навігацію в них, що дає можливість знаходити потрібні відомості з найбільшою повнотою і оперативністю.

Отже, дослідники розуміють колекції повнотекстових документів як ядро сучасних інформаційних систем — електронних бібліотек. Попри відсутність єдності в трактуванні їх сутності, теоретики визначили критерії, яким мають відповідати ці ресурси. До них належать: системність організації електронних документів, наявність сервісного апарату, метаданих, можливостей ефективного пошуку тощо. Розміщені на сайтах бібліотек електронні зібрання допомагають розкрити і зберегти унікальні фонди, забезпечують вільний доступ до інформації, її комфортний пошук і використання. Критерію системності в комплектуванні

віртуального фонду відповідають тільки чотири з проаналізованих колекцій (Дніпропетровської, Рівненської, Тернопільської та Чернігівської ОУНБ). Їх можна назвати електронними бібліотеками, які реалізують парадигму "надання доступу до ресурсів". Модель "надання інформаційних сервісів" не реалізує жодна з наявних нині мережевих колекцій. Виявлені на сайтах інших українських ОУНБ електронні зібрання найчастіше не дають змогу з'ясувати ідею, якій вони підпорядковані, їх призначення, функції і здебільшого є різноформатним, тематично роз'єднаним набором наявних у розпорядженні бібліотеки цифрових матеріалів. Однак очевидно, що з часом кількість ЕБ перейде в якість, тим більше, що перші позитивні приклади їх формування вже є.

Цифрові документи практично у всіх проаналізованих бібліотеках на високому рівні, а їх ідентифікація та пошукові можливості ресурсу потребують доопрацювання. На практиці, не маючи законодавчо обґрунтованого і теоретично загальноприйнятого визначення ЕБ, фактично без відповідальності за рівень організації та збереження електронних документів у них, книгозбірні, спираючись лише на факт кількості зростання запитів на віртуальні матеріали, формують їх колекції, виходячи передусім із власних технічних можливостей. Проте наведені приклади ефективного створення електронних бібліотек дають змогу іншим ОУНБ запозичити цей досвід і більш цілеспрямовано підходити до організації повнотекстових інформаційних ресурсів.

Список використаної літератури

1. ДСТУ 7448:2013. Інформація та документація. Бібліотечно-інформаційна діяльність. Терміни та визначення понять. — Чинний від 01.07.2014 р. — Київ: Мінекономрозвитку України, 2014. — 41 с. — (Національний стандарт України).
2. Баркова О. В. Використання лінгвістичних технологій в цифровій бібліотеці: прикладний аспект // Електронна бібліотека і прикладна лінгвістика. — Режим доступу: http://megaling.crimea.edu/publications/2010_barkova.rtf (дата звернення 16.03.2015). — Назва з екрана.
3. Баркова О. В. Досвід створення наукової електронної бібліотеки в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського // Реєстрація, зберігання і обробка даних. — 2001. — Т. 3, № 4. — С. 51—62.
4. Баркова О. В. Моделльний підхід у дослідженні технологічного забезпечення електронної бібліотеки // Реєстрація, зберігання і обробка даних. — 2003. — Т. 5, № 3. — С. 81—90.
5. Визурский К. В. Что такое электронная библиотека? : доклад на конференции "Информационные технологии в образовании—2005". — Режим доступа: <http://rd.fcb-web.ru/library.html> (дата обращения 16.03.2015). — Загл. с экрана.
6. Давидова І. О. Електронні бібліотеки: правові засади функціонування в Україні // Імперативи розвитку електронних бібліотек: pro et contra = Imperatives of the electronic libraries development: pro et contra : матеріали Міжнар. веб-конф. (м. Харків, 27 берез. 2014 р.). — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/sites/default/files/method_mg/mfiles/201410_method/imperatives.pdf (дата звернення 16.03.2015). — Назва з екрана.
7. Державна цільова національно-культурна програма створення єдиної інформаційної бібліотечної системи "Бібліотека — XXI": затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 17 серп. 2011 р. № 956 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 71. — Ст. 2672.
8. Коголовский М. Р. Научные коллекции информационных ресурсов в электронных библиотеках // Труды первой Всероссийской конференции "Электронные библиотеки: перспективные методы и технологии, коллекции электронных ресурсов". — Режим доступа: <http://www.cemi.rssi.ru/mei/articles/dlib.htm> (дата обращения 16.03.2015). — Загл. с экрана.
9. Пасмор Н. М. Електронні бібліотеки як елемент інформаційного суспільства: консенсусні рішення // Імперативи розвитку електронних бібліотек: pro et contra = Imperatives of the

- electronic libraries development: pro et contra : матеріали Між-нар. веб-конф. (м. Харків, 27 берез. 2014 р.). — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/sites/default/files/method_mg/mfiles/2014_10_method/imperatives.pdf (дата звернення 16.03.2015). — Назва з екрана.
10. Прилуцька Н. С. Понятійно-термінологічний аналіз поняття "електронна бібліотека" // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. — 2014. — Вип. 3 (75). Пед. науки. — С. 131—134.
11. Проект создания Научной педагогической электронной библиотеки Российской академии образования / В. М. Бусев, К. В. Вигурский, Т. С. Маркарова, С. И. Трифонов // Сборник Президентской библиотеки им. Б. Н. Ельцина. Вып. 2: Современные технологии интеграции информационных ресурсов. — Санкт-Петербург, 2011. — Режим доступа: <http://rd.feb-web.ru/vigursky-11-2.html> (дата обращения 16.03.2015). — Загл. с экрана.
12. Резніченко В. А. Електронні бібліотеки: інформаційні ресурси та сервіси / А. В. Резніченко, О. В. Захарова, Е. Г. Захарова. — Режим доступу: <http://eprints.isoftware.kiev.ua/142/1.doc> (дата звернення 16.03.2015). — Назва з екрана.
13. Соляник А. А. Корпоративна взаємодія як основа реалізації функцій Національної електронної бібліотеки // Королівське читання 2012. Взаємодія та партнерство бібліотек у регіональному інформаційному просторі : матеріали XV Всеукр. наук.-прак. конф., Харків, 11 жовт. 2012 р. — Харків : [б. в.], 2013. — С. 11—18.
14. Трифонов С. И. Комбинированное электронное представление печатных изданий // Труды 13-й Всероссийской научной конференции "Электронные библиотеки: перспективные методы и технологии, электронные коллекции". — Воронеж : Россия, 2011. — Режим доступа: <http://rd.feb-web.ru/trifonov-11.html> (дата обращения 16.03.2015). — Загл. с экрана.

В статье исследованы критерии формирования электронных библиотек как современных информационных ресурсов. Проанализированы сайты областных универсальных научных библиотек Украины с целью выявления и характеристики существующих электронных коллекций документов.

The article studied criterias for the formation of modern digital libraries as information resources. It analyzed web sites of regional universal scientific libraries of Ukraine to identify characteristics of existing electronic documents collections.

Надійшла до редакції 6 квітня 2015 року